

Rozdział / Розділ / Chapter

XXII

Relacje rusińsko-ukraińskie u progu XX wieku.

Rusini – Ukraińcy, czy odrębny naród?

Русинсько-українські відносини на порозі XX століття.

Русини – це українці чи окремий народ?

Ruthenians-Ukrainians relations at the turn of the 20th century.

Ruthenians – Ukrainians, or a separate nation?

Konrad Mozgawa*

Pomeranian University in Slupsk, Poland

Abstrakt: Problem istnienia narodu rusińskiego jako narodu odrębnego konfrontowany jest z opcją jego istnienia, jako części narodu ukraińskiego. Pojęcie „Rusini” w zależności od osoby stosującej określenie oznaczać może odrębną narodowość albo określenie grupy etnicznej przynależnej do narodu ukraińskiego. Pojęcia „naród ukraiński” zostało wprowadzone na przełomie XIX i XX wieku za sprawą Michała Hruszewskiego, który sklasyfikował obszary Wołynia, Podola, Rusi halickiej, jako „Ukraine”, a różnorodną ludność zamieszkującą wymienione obszary określił narodem ukraińskim. W literaturze Rusinów zwano różnie, na słowackiej preszowszczyźnie nazywano ich „krajanami”, po polskiej stronie Karpat Rusini przyjęli nazwę „Lemko”, nadanej jeszcze w XIX wieku, by nie utożsamiać ich z Ukraińcami. Wśród samych mieszkańców Rusi Zakarpackiej część do dziś określa się Ukraińcami, bądź to odrębnym narodem, a w okresie przynależności tego regionu do Węgier wyodrębnili się „Madziaroni”, czyli część Rusinów, która uległa asymilacji z narodem węgierskim. Świadomość odrębności narodowej definiowana pozostaje przez czynniki historyczne, kulturowe, odrębnością tradycji, a także mitami, legendami i symbolami. Rusińska świadomość narodowa zaczęła krystalizować się dopiero w drugiej połowie XIX wieku dzięki działalności rusińskiego poety uznanego za wieszczę narodowego – Aleksandra Duchnowycza. **Słowa kluczowe:** Rusini; Ukraińcy; Ruś Zakarpacka.

Анотація: Анотація: Проблема існування русинів, тобто представників окремої нації знаходиться у контроверзі з можливістю існування української нації. Поняття «Русини» у залежності від контексту, може означати або національність, або приналежність особи до певної етнічної групи, оскільки термін асоціюється

* Corresponding author: konradmozgawa@gmail.com

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

з українським народом. Термін «український народ» було введено на зламі XIX та XX століття завдяки Михайлові Грушевському, котрий класифікував регіони Волині, Поділля та Галичу до частини «України», а мешканців цієї частини обшару – «народом українським». У літературі, поняття «русини» визначається по-різному: на теренах Словачії Пряшівщина називають їх «краянами», на території Польщі в Карпатах називано народ русиньський «лемкові» – поняття то впровадилося у XIX столітті, для того, щоб мати можливість відрізнити їх та українців. Серед мешканців Закарпатської Русі деяка частина населення називають себе українцями, але в період приналежності цього регіону до складу Угорщини вони відокремились у етнічну групу «мадярів», тобто русинів, які підлягали асиміляції угорців. Розуміння національної ідентичності визначається історичними і культурними факторами, відмінністю традицій, а також міфами, легендами та символами. Русинська національна самосвідомість почала кристалізуватися лише в другій половині XIX століття завдяки діяльності русинського поета, котрого визнано за Галицького просвітника, Олександра Духновича. **Ключові слова:** Русини; Українці; Підкарпатська Русь.

Summary: The idea of the Ruthenian people being a separate nation, is confronted with conceptualising it as a part of the Ukrainian nation. The term "Ruthenians", depending on the person applying it, may be a distinct nationality, or an ethnic group belonging to the Ukrainian nation. The term "Ukrainian nation" was introduced at the turn of the 19th and 20th centuries by Mikhail Hruszewski, who classified the areas of Volhynia, Podolia, Red Ruthenia as "Ukraine", and the various populations living in these areas as the Ukrainian people. In the Rusyn literature they were defined differently, in Slovakian dialects In Lemkivshchyna they were called "krajnyns". On the Polish side of the Carpathian Mountains Ruthenians they adopted the name "Lemko", which was given to them in the 19th century, so as not to identify them with Ukrainians. Among the inhabitants of the Carpathian Ruthenia, they have been referred to as Ukrainians, a separate nation, and during the period they belonged to the region, "Magyarons", a part of the Rusyns, were assimilated with the Hungarian people. The awareness of national separateness is defined by historical, cultural factors, the distinctness of tradition, as well as myths, legends and symbols. The Ruthenian national consciousness began to crystallize only in the second half of the nineteenth century through to the activity of the Ruthenian poet Aleksandr Duchnovych considered a national poet. **Key words:** Ruthenians; Rusyns; Ukrainians; Carpathian Ruthenia.

Wprowadzenie. Przedstawienie historii wielowymiarowych relacji rusińsko-ukraińskich na przełomie XIX i XX wieku we współczesnym brzmieniu języka historycznego sugeruje istnienie w tym czasie dwóch odrębnych narodów. Pogląd wyrażający istnienie narodu rusińskiego jako narodu odrębnego zderza się z poglądem o jego przynależności, jako grupy

etnicznej, do narodu ukraińskiego. Aby przyjrzeć się zagadnieniu należy pochylić się nad używaną terminologią odnoszącą się do określenia ludności i terytorium, jego geograficznego położenia oraz wpływów zewnętrznych w aspekcie historycznym. Współczesna polska literatura nieco szerzej omawiająca historię Rusi Zakarpackiej jest skromna. Na uwagę zasługują praca Michała Jarneckiego i Piotra Kołakowskiego „*Ukraiński Piemont – Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938-1939*”, oraz Dariusza Dąbrowskiego „*Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939*”. Nie sposób uniknąć ideologicznego czy politycznego podejścia do tematu niektórych autorów zajmujących się tym problemem. Prace Dionizego Zubrzyckiego i Zygmunta Glogera przybliżają spojrzenie ówczesnych (XIX w.) badaczy na problem określania ludów i terytorium, oraz Bohdana Struminskiego poruszającego ten sam problem z punktu widzenia XX-wiecznego badacza. Na uwagę zasługują prace Henryka Paszkiewicza, Henryka Łowmiańskiego i Edwarda Prusa odnoszące się do historii dziejów Słowian, Rusi i Ukrainy. W pracy korzystano ze źródeł archiwalnych znajdujących się w zbiorze Archiwum Akt Nowych, Zespół – Konsulat R. P. w Użhorodzie, opracowań konsulów Rzeczypospolitej Polskiej w Użhorodzie, Mieczysława Chałupczyńskiego oraz Michała Świerzińskiego. Na uwagę zasługuje również ostatnia praca Jana Rychlik i Magdalény Rychlik „*Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946*”.

Ludność i terytorium. Określając ludność zamieszkującą tereny Rusi Zakarpackiej, autorzy używają różnych nazw: *Carpatho-Rutheniens* (Karpatorusini), *Carpatho-Russians* (Karpatorosjanie), *Carpatho-Ukrainiens* (Ukraińcy Karpaccy), *Ruthenes*, *Ruthenians*, *Rusyns*¹. Uwidocznily się opcje

¹ P. Żurawski vel Grajewski, Problematyka badań nad Rusinami Karpackimi w związku z ostatnimi publikacjami Paula R. Magocsiego. *Kwartalnik Historyczny*, 1, 1997, s. 72.

związania Rusinów z narodem ukraińskim, rosyjskim oraz istnienia samodzielnej narodowości rusińskiej. Aby dookreślić tę część ludności Rusi Zakarpackiej, która uznawała swoją odrębność, wprowadzono do literatury termin „Karpatorusin”^{2,3}. Zdaniem Mieczysława Chałupczyńskiego, konsula RP w Użhorodzie (1934-1938) nazwa „Karpatorusin” czy „Karpatorus” dla określenia narodowości ludności Rusi Zakarpackiej jest nazwą poniekąd sztuczną, a przyjętą po przyłączeniu kraju do Czechosłowacji w związku z kreowaniem pojęcia geopolitycznego – Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej)⁴. Określenie „Rusin”, zdaniem badaczy zagadnień identyfikacji grup etnicznych rusińskich i ukraińskich na Słowacji, w zależności od osoby używającej to określenie, może oznaczać odrębną narodowość, bądź też określenie grupy etnicznej przynależnej do narodu ukraińskiego⁵. Bohdan Struminsky twierdził, iż Polacy do początku XX wieku wszystkich Ukraińców błędnie określali terminem „Rusini”⁶. Wśród mieszkańców Rusi Zakarpackiej część do dziś określa się Ukraińcami, pozostali uznają swoją odrębność narodową. Michał Świerzbński, konsul RP w Użhorodzie (1930-1934) w monografii „Ruś Podkarpacka”, podaje: „*Naród karpatoruski jest pokrewny ukraińskiemu, lecz nie jest jednolitym i dzieli się na dwa odrębne*

² D. Dąbrowski, *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939*, Toruń 2007, s. 22, za J. Pisuliński, *Karpatorusini w polskiej polityce zagranicznej w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku*, [w:] *Małe regiony w wielkiej polityce Polski, Słowacji i Ukrainy*, red. M. Stolarczyk, A. Bonusiak, J. Kuzicki, Rzeszów 2003.

³ E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu Słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej. Ruch rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce*, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, nr VII, Kraków 2004, s. 204.

⁴ Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), Konsulat RP w Użhorodzie, sygn. 5, Stosunki wewnętrzne na Rusi Podkarpackiej – polityczne, społeczne, gospodarcze, kulturalne, charakterystyka ludności jako grupy etnicznej. Monografia. Opracowanie: M. Chałupczyński, *Rusini Podkarpaccy jako grupa etniczna*, Użhorod 1935, k. 84.

⁵ M. Homisinova, *Nazory na etnicku identyfikaciju a etnonym rusinskej, ukrajskej minority na Slovensku*, [w:] *Rusini. Ukrajinci na Slovensku na konci XX starocia*, red. M. Gajdos, Preszów 2001, s. 90-96.

⁶ B. Struminsky, *Nazwa ljudej i kraju*, w: *Lemkiwszczyna: Zemla – ljuďy – istorija – kultura*, pod red. B. Struminskyj, t. 1, Nowy Jork 1988, s. 11-22.

typy: *wierchowińców / górali / i podolan*”⁷. Dziewiętnastowieczny badacz, antropolog kultury James Frazer wyróżnił jedynie dwa obszary, które określił terminem „Ruś”: Ruś Podkarpacka i Ruś Zakarpacka⁸, obok, osobno wymienia Ukrainę⁹. Nazewnictwo regionu zmieniało się wraz z jego przynależnością państwową. Stosowano także nazewnictwo zależne od osoby określającej geograficzne położenie krainy. Ludność węgierska używała określenia „*Ruszinsko*” oraz „*Felvidek*”. Najczęściej spotykanymi określeniami stosowanymi w międzywojennej Polsce były: *Ruś Podkarpacka*, *Ruś Zakarpacka*, *Zakarpacie*. W dokumentach Republiki Czechosłowackiej, w latach 1919-1938 posługiwano się nazwą *Podkarpatska Rus*. Termin *Ruś Podkarpacka* używany był również przez polską dyplomację okresu międzywojennego. Przez około pół roku, na przełomie lat 1938/1939, po oderwaniu Zakarpacia od Czechosłowacji oficjalna nazwa brzmiała: „*Karpatska Ukraina*”, gdzie przyjęto, jak wskazuje na to nazwa, ukraińską orientację narodową. W piśmiennictwie tego kresu używało się różnych określeń: *Ruś Podkarpacka*, *Ruś Karpacka*, *Ruś Zakarpacka*, *Zakarpacie*, *Ukraina Zakarpacka*, *Ukraina Przykarpacka*, *Ukraina Karpacka*, *Karpatorosja*, *Ruska Kraina* i in. Współcześni historycy zarówno czescy jak i słowaccy używają określenia *Ruś Podkarpacka (Podkarpatska Rus)*¹⁰. Jednakże, w związku z geograficznym położeniem względem omawianego regionu określenie *Ruś Zakarpacka*, czy *Zakarpacie* wydaje się równie zasadne, ponieważ na uwadze ma się obszar położony za pasmem Karpat, na terytorium ówczesnej Czechosłowacji, obecnie Ukrainy. Termin *Podkarpacie*, określa obszar położony na terytorium Polski przed pasmem Karpat, również zamieszkiwany przez ludność etnograficznie zaliczaną do

⁷ AAN, Konsulat RP w Użhorodzie, sygn. 5, ..., M. Świerbiński, monografia „*Ruś Podkarpacka*”, op. cit., k. 5.

⁸ J. G. Frazer, *Złota gałąź*, Warszawa 1969, s. 53, 481.

⁹ *Ibidem*, s. 480.

¹⁰ D. Dąbrowski, *Rzeczpospolita...*, s. 20.

rusińskiej. W pracy użyto terminów: *Ruś Zakarpacka*, *Zakarpacie*. Sprawa nazewnictwa stanie się jednak bardziej problematyczna, gdy weźmie się pod uwagę próbę określenia znaczenia terminu „Ruś” oraz terytoria tak określane. W XX w. terminem tym określano jedynie terytorium Zakarpacia. Za czasów monarchii habsburskiej (królestwa Węgier) była to Ruś węgierska, po I wojnie światowej Ruś Zakarpacka (Podkarpacka).

Znaczenie terminu „Ruś” kształtowało się przez kilka stuleci, między IX a XII wiekiem. W IX wieku pojęciem tym posługiwano się w znaczeniu etnicznym, określając w ten sposób masy ludności napływającej ze Skandynawii. W okresie normańskim (IX-XII w.), masy owe uległy stopniowemu zesłowiańszczeniu^{11 12}. Od X wieku, termin nabiera znaczenia geograficzno-politycznego, w ten sposób określając terytorium położone po obu stronach środkowego biegu Dniepru, oraz znaczenia religijnego. Owe znaczenie religijne rozszerzało obszar Rusi na Halicz, Wołyń, Smoleńsk, Nowogród, które Rusią ani pod względem etnicznym czy geograficzno-politycznym nigdy nie były. Tym sposobem zakres semantyczny terminu „Ruś” staje się jedynie określeniem stosowanym dla odróżnienia odrębności wyznawców Kościoła Wschodniego, podległych metropolicie kijowskiemu, od ludów wyznających inną wiarę¹³. Tereny Rusi Zakarpackiej były słabo zaludnione przez słowiańską ludność rolniczo-pasterską pochodzącą od nieustalonego plemienia. Przypuszcza się, iż osiadła tam ludność to Chorwaci lub grupa społeczności wschodniosłowiańskiej (Ulicze, Tywercy)¹⁴. Ludność owa mogła przemieszczać się z południowo-wschodu ku zachodowi spychana przez plemiona koczownicze. Dlatego

¹¹ H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*. Kraków 1996, s. 200.

¹² Istnieje pogląd, iż pod pojęciem Ruś, w tamtym okresie, oznaczało wieloetniczną organizację słowiańsko-skandynawsko-fińskim powstałą prawdopodobnie w okolicach jeziora Ładoga, patrz H. Łowmiański, *Geneza państwa kijowskiego*. Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności, L, 1949, s. 596.

¹³ *Ibidem*, s. 126.

¹⁴ *Ibidem*, s. 84, przyp. 115.

należy przyjąć, iż Ruś Zakarpacka w znaczeniu etnicznym i politycznym nie stanowiła części Rusi Kijowskiej, a nazwa „Ruś” funkcjonowała za Karpatami wyłącznie w znaczeniu religijnym¹⁵. Natomiast pojęcia „Ukraina” i „naród ukraiński” zostały wprowadzone do historiografii na przełomie XIX i XX wieku za sprawą Michała Hruszewskiego. Był przeciwnikiem stosowania terminu „Rusini” zamiast „Ukraińcy”. Pogląd swój argumentował tym, że „Ukraina” stanowiła geograficzną i narodową całość, wykazując nadto na ciągłość historyczną od Rusi Kijowskiej¹⁶. Termin „Ukraina” w językach słowiańskich oznaczał ziemie pograniczne poszczególnych państw. Zygmunt Gloger określił to następująco: *„każda ziemia na kraju, czyli na krańcu, u granicy, u kraju państwa położona”*¹⁷. Oznacza to, że termin „Ukraina” nie jest rzeczownikiem własnym, a pospolitym. Termin ten jako rzeczownik własny zaczął być używany na przełomie XVI-XVII wieku w celu określenia województw: braclawskiego, kijowskiego i czernihowskiego, które stanowiły kresy państwa polsko-litewskiego. Wprowadzenie owego terminu związane było z zasiedlaniem i zagospodarowywaniem granicznych terenów południowo-wschodnich obszarów Rzeczypospolitej, które wcześniej określano „dzikimi polami”. W wieku XVIII, kiedy część ziem zachodniej „Ukrainy” znalazła się pod panowaniem monarchii habsburskiej, przyjęto dla nich określenia „Galicja” oraz „Ruś Zakarpacka”. Wraz z wzrastającym poczuciem łączności etnicznej i rozwojem świadomości narodowej ludności tam zamieszkałej (Ukraińców), termin „Ukraina” zaczął również oznaczać nie tylko tereny nad Dnieprem, ale inne ziemie, m. in. Zakarpacie i północną Bukowinę¹⁸. Władze węgierskie sprzyjały lokalnym inicjatywom poszukującym własnej, zakarpackiej

¹⁵ *Ibidem*, s. 85.

¹⁶ W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001, s. 222.

¹⁷ Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 8.

¹⁸ W. A. Serczyk, *Historia...*, s. 10.

tożsamości, wolnej od wpływów rosyjskich czy ukraińskich, utożsamianym często z Łemkami po północnej stronie Karpat¹⁹. Rusini na łemkowszczyźnie, pod względem swobód politycznych i kulturalnych, byli w lepszej sytuacji niż Rusini w Królestwie Węgier. Mogli uczestniczyć w życiu politycznym, mieli swoje szkoły podstawowe, w których językiem nauczania był język rusiński, ponadto prowadzili sieć własnych czytelni i wydawali własną gazetę „Łemko”. Podobnymi swobodami dysponowała ludność ukraińska na terenie Galicji. Galicja miała większe uprawnienia samorządowe, niemal pół autonomię, posiadając specjalnego przedstawiciela w gabinecie wiedeńskim^{20 21}.

Identyfikacja językowa. Ze względu na położenie i warunki geograficzne Zakarpacia wszelkie kontakty społeczne, kulturalne czy gospodarcze z bliskimi sąsiadami Ukraińcami z Galicji Wschodniej i Bukowiny były znacząco utrudnione. Warunki te spowalniały również proces budowania ukraińskiej świadomości narodowej²². Jedyne naturalnymi dostępnymi drogami komunikacyjnymi Zakarpacia z Galicją Wschodnią były przełęcze górskie, które w okresie zimowym ze względu na warunki pogodowe stawały się nie do przebycia. Najdalej na wschód położona była przełęcz Jabłonecka (Tatarska) następne, w kierunku zachodnim; Torońska, Werecka, Użocka, Łupkowska, Dukielska i Tylicka. Obszar zamieszkiwany przez Rusinów, nie tylko Ruś Zakarpacka, ale i tereny Galicji, był w sposób naturalny przedzielony masywem Karpat, co utrudniało wzajemne kontakty, tu jednak występowała pewna konwergencja dialektów „składającymi się na dość

¹⁹ M. Jarnecki, P. Kołakowski, *Ukraiński Piemont, Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938-1939*. Warszawa 2017, s. 41.

²⁰ K. Grzybowski, *Galicja 1848-1914. Historia ustroju politycznego na tle ustroju Austrii*, Kraków-Wrocław 1959.

²¹ S. Grodziski, *W królestwie Galicji i Lodomerii*. Kraków 1976.

²² D. Dąbrowski, *Rzeczpospolita...*, s. 21.

*jednolity na wewnątrz, a odrębny zewnątrz język południowo-ruski*²³. Pomimo tego, prowadzona polityka madziaryzacji spowodowała, iż u progu XX wieku wśród mieszkańców Zakarpacia nie wytworzyła się jeszcze świadomość narodowa w takim stopniu, jak wśród innych narodów Europy Środkowej. Czynnikiem wyróżniającym Rusinów był język. Posługiwali się jednym ze wschodniosłowiańskich języków posiadającym kilka dialektów. Opisano podstawowe dialekty używane przez ludność Rusi Zakarpackiej: łemkowski, bojkowski, środkowo-zakarpacki i huculski. Podzielone one są na dialekty zachodnie i wschodnie, z mieszanymi cechami dialektów na granicy ich występowania tworząc strefy przejściowe. Zachodnie dialekty zwane łemkowskimi używane były przez Rusinów żyjących na łemkowszczyźnie i części Rusi Preszowskiej. Dialekty wschodnie występowały na Rusi Zakarpackiej. Cechami szczególnymi pomagającymi je odróżnić było słownictwo. W dialektach łemkowskich występuje duża ilość zapożyczeń z języka polskiego i słowackiego, natomiast w dialektach Rusinów zakarpackich występują zapożyczenia z języka węgierskiego^{24 25}. Najliczniejszą i najstarszą grupą karpatorusińską przybyłą na tereny Rusi Zakarpackiej w XI wieku byli Dolinianie. Zaliczeni zostali do wschodniej grupy etnograficznej posługującej się wschodnim dialektem środkowo-zakarpackim²⁶. Słowianie wschodni zamieszkujący Galicję i Bukowinę sami siebie określali mianem Rusinów, by w pierwszych dekadach XX wieku większa część ich społeczności zaczęła identyfikować się z Ukraińcami. Dionizy Zubrzycki zauważył, że Rusini karpaccy są narodem osiadłym w tym miejscu od zawsze – „[...] Rusini w Karpatach są Aborigines a nie przybysze. [...] Rusini owi karpaccy, zawisłoccy, niesą tamże kolonistami,

²³ E. Prus, *Hulajpole, burzliwe dzieje kresów ukraińskich*, Wrocław 2004, s. 327.

²⁴ J. Vanko, *Language*, w: *Encyclopedia of Rusyn Culture*, pod. Red. P. R. Magocsi, I. Pop, Toronto 2005, 267-275.

²⁵ P. R. Magocsi, *Naród Znikąd*. Użhorod 2014, s. 21.

²⁶ *Ibidem*, s. 25.

lecz odwiecznym miejscowym narodem, który tamże od najodleglejszych czasów"²⁷. Dzisiaj uważa się, iż termin „Rusin” oznacza odrębną słowiańską narodowość. Z drugiej strony można uznać, że jest to regionalne czy starsze określenie narodowości ukraińskiej.

Po I wojnie światowej Ruś Zakarpacka należąca do Królestwa Węgier w wyniku postanowień traktatowych z Seint-Germein 1919 roku i Trianon 1920 roku zostaje przyłączona do nowopowstałej Czechosłowacji. Region zakarpacki po 1918 roku stopniowo przybierał na znaczeniu i stanowił ważny element w polityce państw sąsiadujących. Swoje interesy prócz Czechosłowacji, której częścią została kulturowo i etnicznie odmienna Ruś Zakarpacka, miały Węgry, Rumunia, Polska i Rosja. Przy zastosowaniu podziału terytorialnego biorąc pod uwagę jako kryterium pierwszorzędne kwestie narodowościowe i kulturowo-etniczne, obszar Rusi Zakarpackiej obejmował nie tylko terytorium wschodniej Czechosłowacji, ale Węgier, Rumunii i Polski. Geograficznie Ruś Zakarpacka położona jest wewnątrz północno-wschodniego łuku Karpat. Na północy granicę wyznaczają Bieszczady Wschodnie, Gorgany i Czarnohory. Dolina rzeki Cis stanowi południową granicę Rusi Zakarpackiej. Najbardziej na południe wysuniętą częścią regionu jest zachodnia część Kotliny Maramorskiej i Nizina Zakarpacka stanowiąca już południowo-wschodnią, niewielką część Wielkiej Niziny Węgierskiej. Dolina rzeki Uż wyznacza zachodnią granicę regionu. Obszar ciągnący się wzdłuż południowego łuku Karpat na terenie Czechosłowacji między rzekami Poprad, a Uż nazwany Rusią Preszowską zasiedlała rusińska grupa etnograficzna Rusnaków. Po północnej stronie Karpat, na terytorium Polski obszar między rzekami Poprad i San, na północ po miasta Gorlice, Sanok, Lesko nazywany Łemkowszczyzną (Łemkowyną)

²⁷ D. Zubrzycki, *Rys do historii narodu Ruskiego w Galicyi i hierarchij Cerkiewney w tamże królestwie*. Lwów 1837, s. 20.

zasiedlali Łemkowie zaliczani również do rusińskiej grupy etnograficznej. Nazwa „*Lemko*” utrwaliła się w literaturze naukowej w drugiej połowie XIX wieku. Samych siebie Łemkowie określali Rusinami lub Rusnakami²⁸. Część przyjęła tę nazwę, aby nie utożsamiano ich z Ukraińcami, a część określała siebie jako Ukraińcy z łemkowszczyzny²⁹. Określenie „*lemko*” pierwotnie było przezwiskiem nadanym przez innych Rusinów z powodu używania w mowie wyrażenia „*lem*” oznaczającego „*tylko*”. Rusini z innych regionów używali słowa „*tilko*” lub „*tysz*”³⁰. Na wschodzie, północną stronę Karpat zasiedlali Bojkowie, grupa górali pochodzenia rusińsko-wołoskiego. Wschodni skraj terytorium Czechosłowacji między rzekami Cierna Tisa a Ruskova w Rumunii zasiedlali Huculi. Na południowych stokach Karpat, części wyżej położonych, między górnymi biegami rzek Už na zachodzie i Rika na wschodzie żyli Werchowyńcy. Na południe od nich, niżej położone obszary zamieszkiwali Dolinianie.

O własną tożsamość. Na początku X wieku Węgrzy wtargnęli do Europy środkowej zajmując część południową i naddunajską Wielkich Moraw oraz zachodnią Słowację. W powstałym państwie węgierskim, oprócz najeźdźczej ludności madziarskiej znaleźli się podbici Słowacy, Chorwaci, Serbowie oraz zamieszkujący Ruś Zakarpacką Rusini³¹. Na pozostałym obszarze Wielkich Moraw przetrwało niewielkie Księstwo Morawskie politycznie zależne od Węgrów³². Po przyłączeniu do Królestwa Węgier nizinnej części Słowacji przez króla Stefana I wzrosło jego znaczenie. Stopniowo podporządkowując sobie wyżynne części Słowacczyzny, oparło swoją granicę z Polską

²⁸ M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*. Wrocław 2006, s. 84.

²⁹ O. Duć-Fajfer, *The Lemkos in Poland, [w:] The Persistence of Regional Cultures. Rusyns and Ukrainians in Their Carpathian Homeland and Abroad*, red. P. R. Magocsi, New York 1993, s. 84.

³⁰ J. Rieger, *Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie*, Warszawa 1995, s. 11.

³¹ R. Heck, M. Orzechowski, *Historia Czechosłowacji*, Wrocław 1969, s. 42.

³² J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Historia Słowian Południowych i Zachodnich*, Warszawa 1988, s. 51.

o stanowiący naturalną granicę łańcuch Karpat³³. Ludność węgierska należąca do gałęzi ugrofińskiej ludów uralskich, opanowując wymienione obszary znalazła się w masie ludności podbitych ludów słowiańskich, nie tylko zachowała swój odrębny narodowościowy pierwiastek, a jeszcze asymilowała do siebie część ludów tubylczych. Sami Węgrzy obszar leżący po południowej stronie Karpat oraz ludność tam zasiedziłą określali mianem „*Oroszok*”, co w języku węgierskim oznacza „*Rosjanie*”. W XIV wieku lenno żup Bereg i Szarosz oraz miasto Mukaczewo od króla węgierskiego otrzymał Fiodor Koriatowicz. Osiadłszy na mukaczewskim zamku Palanka stał się panem Zakarpacia, używającym tytuł *Dux Mukacianis*. Sprowadził na Zakarpacie znaczną grupę osadników z Podola, w ten sposób kolonizując Oroszok, który z biegiem czasu stał się „Rusią węgierską”³⁴. Na przełomie XIII i XIV wieku napływać zaczęła na Zakarpacie fala osadników z Wołoszczyzny, dzięki którym zasiedlono rejony Zakarpacia wyludnione w wyniku najazdu mongolskiego. Stopniowo następowało mieszanie się ludności rusińskiej i wołoskiej. Można mówić o początku procesu rutenizacji Wołochów na Zakarpaciu pamiętając jednak, że osadnictwo na prawie wołoskim przyjmowane było przez różne grupy ludności. W XVII wieku terytorium Zakarpacia, podzielono na cztery jednostki administracyjne (komitaty): Bereh, Maramuresz, Ugocza i Ung. Wymienione komitety należały do najmniej zaludnionych i najbiedniejszych w królestwie Węgier. W XIX wieku rząd węgierski dążąc do asymilacji narodowościowej Rusinów wprowadził na terenie Rusi Zakarpackiej system aktywnej madziaryzacji, wykorzystując do tego kościoł grekokatolicki. Przygotowano do wprowadzenia księgi liturgiczne w języku węgierskim. Jednak papież Leon XIII nie wyraził zgody na ich używanie i realizację tego przedsięwzięcia

³³ W. Felczak, *Historia Węgier*. Wrocław 1983, s. 25-26.

³⁴ E. Prus, *Hulajpole...*, s. 38.

zarzucono. Realizując plan asymilacji Rusinów, rząd węgierski ograniczył działalność organizacji kulturalnych, rugowano ze szkół naukę języka rusińskiego, wymuszano zmiany rusińskich imion i nazwisk na węgierskie. Polityka ta po pewnym czasie przyniosła skutek, gdyż część Rusinów, podobnie jak Słowaków, obrała radykalny węgierski kurs. Największą grupę wśród neofitów stanowili przedstawiciele inteligencji, głównie nauczyciele, okreśłani mianem Madziaronów. Niewielka elita intelektualna wywodząca się przede wszystkim ze środowiska księży greckokatolickich była wewnątrznie podzielona wzdłuż linii poparcia kierunku rosyjskiego bądź ukraińskiego, jednak większość charakteryzowała się jednak postawą prowęgierską. Przyjęcie przez elity intelektualne ludności rusińskiej madziarskiej orientacji politycznej, otwierało drogę do awansu społecznego do elit społeczeństwa węgierskiego. Rusini nie wytworzyli w pełni ukształtowanych elit politycznych. Podobnie w sferze kulturalnej i ekonomicznej, przy czym aktywność społeczności ukierunkowana była przeważnie na zabezpieczenie podstawowych potrzeb. Jedynie Rusini, którzy zasymilowali się z Węgrami mieli szansę awansu społecznego i materialnego. Chałupczyński zauważa, iż na Węgrzech powszechnie nazywano Rusinami wszystkich wyznawców kościoła prawosławnego i greckokatolickiego, którzy nie byli Rumunami. Pojęcie owo było nieco szersze i obejmowało nie tylko właściwych Rusinów, lecz także wszystkich Słowian obrządku wschodniego, natomiast nie obejmowało Rusinów przynależnych do innych wyznań chrześcijańskich³⁵. Stanowiący nieliczną elitę wśród mieszkańców Zakarpacia wspomniany kler greckokatolicki okazał się być bardziej podatny na procesy asymilacyjne niż gmin, przez co to spośród tej grupy również wywodzili się lojalni wobec władz węgierskich

³⁵ AAN, Konsulat RP w Użhorodzie, sygn. 5, ... opracowanie M. Chałupczyński ..., k. 79.

madziaroni³⁶. Działyły towarzystwa propagujące kulturę węgierską. Wielu lojalnych wobec władz działaczy rusińskich mieszkało i pracowało w Budapeszcie, co niewątpliwie stanowiło awans społeczny. Tworzyli grupy nacisku politycznego ukierunkowane na inicjowanie i wspieranie prowęgierskich działań na Zakarpaciu. Posłowie (Węgrzy)³⁷ do izb parlamentu w Budapeszcie z komitatów rusińskich propagowali pogląd, o przynależności Rusinów karpaccich do narodu węgierskiego wyznania unickiego. Poseł Jenó Szabo, członek izby wyższej parlamentu węgierskiego, aktywny działacz ruchu prowęgierskiego wzywał do uznania węgierskiego jako języka liturgicznego oraz utworzenia odrębnej grecko-katolickiej eparchii obejmującej parafie, w których wierni mówili po węgiersku. Madziaryzacja spowodowała również skutek odwrotny. Część inteligencji rusińskiej i ludu zwróciła się w stronę prawosławia. Kościół grekokatolicki również obrał kierunek odwrotny od zamierzeń władz węgierskich, co osłabiało proces asymilacji Rusinów do narodu węgierskiego. Przywiązanie do swojej wiary osłabiało tysiącletnie wpływy węgierskie na tyle, by ludność Zakarpacia była w stanie oprzeć się wynarodowieniu. Ta odmienność wyznaniowa pozwoliła na zachowanie poczucia odrębności narodowej³⁸. Jeżeli zauważyć, iż w większości przywiązaniem do swojej wiary wykazywały niższe warstwy społeczne, to można wnioskować o początkach kształtowania się świadomości odrębności narodowej wśród Rusinów. Można domniemywać, iż poczucie to nierozzerwalnie związane było ze wschodnim obrzędkiem kościelnym. Chałupczyński zauważa: „*Naród wychowany prawie wyłącznie w kulturze cerkiewnej znajduje*

³⁶ D. Dąbrowski, *Rzeczpospolita...*, s. 21.

³⁷ Rusini zakarpaccy w całej historii mieli jednego przedstawiciela w węgierskim parlamencie, którym w 1865 r. został Adolf Dobriańskij.

³⁸ I. Udvari, *Rusyns in Hungary and the Hungarian Kingdom*. [W:] *The Persistence of Regional Cultures. Rusyns and Ukrainians in Their Carpathian Homeland and Abroad*, P. R. Magocsi (red.), New York 1993, s. 132.

w obrządkach liturgicznych odzwierciedlenie własnej indywidualności. Dlatego też nie będzie można na Rusi Podkarpackiej przez długie jeszcze lata oddzielać całkowicie problemów narodowych od wyznaniowych. Zjawisko to, kryjące w sobie wiele mankamentów, posiada dla ludu karpatoruskiego bezsporny walor pozytywny, że stanowi poniekąd zaporę dla obcej ekspansji i chroni tem samem przed niepożądaną mechaniczną asymilacją”³⁹. Poczucie odrębności narodowej było wśród Rusinów w pewnym stopniu obecne. Nie mogło się ono jednak w pełni wyrazić, właśnie w wyniku działań otoczenia, jakim między innymi była prowadzona przez władze polityka madziaryzacji.

Pod względem politycznym Rusini podzieleni byli na rusofilów głoszących hasła jedności z carską Rosją oraz nacjonalistów ukraińskich, którzy dążyli do usunięcia z języka dawnych nazw; Rusin, Ruś, ruski⁴⁰. Podział ten pokrywał się z podziałem w Cerkwi greckokatolickiej, w której występowała opcja rusofilska dążąca do zbliżenia z prawosławiem i carską Rosją oraz na przeciwległym biegunie, opcja dążąca do związania Cerkwi z ukraińskim państwem narodowym. Ruch narodowy na Rusi Zakarpackiej mógł rozwijać się jedynie w oparciu o wąską grupę własnej elity. Należy tu wspomnieć o pisarzach: księdzu Julija Stavrowskiego-Popradowa i Jevgenija Fentsika. Ich dzieła trafiały jedynie do niewielkiej liczby czytelników. Dzieła literackie były ważnym czynnikiem kształtującym poczucie odrębności narodowej. Twórcą takich dzieł był Aleksander Duchnowycz, uważany za narodowego wieszczą, którego wiersz uznano za credo narodowe Rusinów. Zaczynał się od słów: „*Ja Rusyn był, jesm i budu, Ja radilsja Rusynom*”. Przypisuje się mu również autorstwo słów pieśni, która później stała się hymnem narodowym Rusinów „*Podkarpackij*

³⁹ AAN, Konsulat RP w Użhorodzie, sygn 5, ... , k. 92.

⁴⁰ F. Rzemieniuk, *Unici polscy 1596-1946*. Siedlce 1998, s. 173.

Rusyny, ostawte hľubokij son. Narodnyj gałos zowie was, ne zabudtie o swojus”. Pieśń ta jako hymn stała się ważnym symbolem narodowym, wytworem procesu narodotwórczego i jednocześnie przedmiotem kultu dalej wpływając na rozwój procesu narodotwórczego⁴¹.

Rozpad Austro-Węgier jesienią 1918 roku nie tylko zaostrzył istniejące konflikty narodowościowe, lecz stał się przyczynkiem nowych. Spośród państw sukcesyjnych, Czechosłowacja była państwem wielonarodowym z tłącym się wewnętrznym konfliktem czesko-słowackim. W sytuacji, w której Czescy nacjonałiści podnosili kwestie istnienia odrębnego narodu słowackiego, wywołało to reakcje części Słowaków prowadząc do zaostrzenia stosunków wewnętrznych w ramach państwa. Skutecznym środkiem przeciwdziałającym konfliktom o podłożu narodowym było nadanie określonemu terytorium autonomii. Jednocześnie czynnikiem hamującym była obawa przed wystąpieniem tendencji separatystycznych. Przyznanie w wyniku Konferencji Pokojowej w Paryżu terenu Rusi Zakarpackiej Czechosłowacji obwarowane zostało udzieleniem temu terytorium autonomii. Warunek ten został przeniesiony na grunt prawa wewnętrznego wyrażający się zapisem w konstytucji czechosłowackiej z 29 lutego 1920 roku. W tym czasie ludność Zakarpacia nie zajmowała jednolitego stanowiska w sprawie swojej narodowości i generalnie podzielona była na zwolenników orientacji rosyjskiej i ukraińskiej⁴². W praktyce, część mieszkańców Rusi Zakarpackiej uważała się za Rosjan, część za Ukraińców, a część za Rusinów. Nieznaczna działalność polityczna Rusinów rozwijała się jedynie w zachodniej części regionu, gdzie obszary etnicznie rusińskie stykały się z ziemiami Słowaków. Nieliczne osiągnięcia

⁴¹ C. G. Kiss, Wizerunek narodów w hymnach krajów Europy Środkowej. [W:] „*Węgry i dookoła Węgier ...*”. *Narody Europy Środkowej w walce o wolność i tożsamość w XIX i XX wieku*, A. Cetnarowicz i S. Pijaj (red.), Kraków 2005, s. 21.

⁴² H. Batowski, *Rozpad Austro-Węgier 1914-1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*. Kraków 1982, s. 297.

elit politycznych i kulturalnych Rusinów możliwe były do zrealizowania wyłącznie dzięki wsparciu politycznemu niektórych Słowaków⁴³. Ten brak wyrazistego dla Pragi partnera, który dawałby rękojmię stabilności politycznej na Rusi Zakarpackiej był pretekstem niewypełnienia zapisu traktatu pokojowego, potwierdzonego zapisem w czechosłowackiej konstytucji. Polityka rządu w Pradze wobec Rusinów, podobnie jak wcześniej polityka węgierska ukierunkowana była na ich asymilację.

Wnioski. Za przyczynę prowadzonej polityki madziaryzacji, w ujęciu zewnętrznym, uważa się sposób obrony Węgier przed ekspansją carskiej Rosji i szerzącym się panslawizmem. W ujęciu polityki wewnętrznej przyczynę madziaryzacji należałoby postrzegać jako narzędzie do przeciwdziałania konfliktom o podłożu narodowościowym na gruncie dyskursywności pojęcia narodu. Wynikało to bardziej z wewnętrznej antynomii pojęcia narodu na drodze konfliktu między koncepcją narodu państwowego oraz narodu etnicznego⁴⁴. Konstytucja królestwa Węgier przed 1918 roku określała Węgry jako politycznie zjednoczone państwo narodu węgierskiego. Jednakże naród ów faktycznie składał się, jak wskazuje Henryk Batowski, z konglomeratu innych narodów⁴⁵. Proces identyfikacji narodowej u Rusinów był opóźniony nie tylko ze względu niewykształcenie w pełni własnej elity intelektualnej, ale przede wszystkim wpływami zewnętrznymi w postaci wielowiekowego wpływu Węgier, zwłaszcza poprzez proces madziaryzacji. Decydującym momentem było ugruntowanie świadomości przynależności do wspólnoty, która nie tylko zajmuje daną przestrzeń, ale ma wspólną przeszłość. Świadomość narodowa wraz

⁴³ J. Rychlík, M. Rychlíková, *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946*. Vyšehrad 2016, s. 29.

⁴⁴ D. Škvarna, Słowackie realia historyczne w dziele profesora Wacława Felczaka. [W:] „Węgry i dookoła Węgier ...”. *Narody Europy Środkowej w walce o wolność i tożsamość w XIX i XX wieku*, A. Cetnarowicz, S. Pijaj (red.), Kraków 2005, s. 16.

⁴⁵ H. Batowski, *Rozpad...*, s. 38-39; autor używa nazwy „Ukraińcy”, lecz zaznacza w swojej pracy, iż terminem urzędowym wówczas używanym był „Rusini”, s. 19, przyp. 12.

z aktywnością coraz liczniejszych grup inteligencji (duchownych i nauczycieli), wyraziła się w wytworzeniu politycznej organizacji, prowadząc w konsekwencji, do wysuwania żądań politycznych: własnej reprezentacji czy autonomii.

Literatura / Література / References

- Batowski, H. (1982). *Rozpad Austro-Węgier 1914-1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Chałupczyński, M. (1935). *Rusini Podkarpaccy jako grupa etniczna*. Użhorod, k. 84.
- Dąbrowski, D. (2007). *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938-1939*. Toruń: Wyd. Europejskie Centrum Edukacyjne.
- Duć-Fajfer, O. (1993). The Lemkos in Poland. [W:] P. R. Magocsi (red.), *The Persistence of Regional Cultures. Rusyns and Ukrainians in Their Carpathian Homeland and Abroad*. New York: Columbia University Press.
- Felczak, W. (1983). *Historia Węgier*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Frazer, J. G. (1969). *Złota gałąź*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Gloger, Z. (1900). *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska.
- Grodziski, S. (1976). *W królestwie Galicji i Lodomerii*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Grzybowski, K. (1959). *Galicja 1848-1914. Historia ustroju politycznego na tle ustroju Austrii*. Kraków-Wrocław: Wyd. Ossolineum.
- Heck, R., Orzechowski, M. (1969). *Historia Czechosłowacji*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Homisinova, M. (2001). Názory na etnickú identifikáciu a etnonym rusínskej, ukrajinskej minority na Slovensku. [W:] M. Gajdos (red.), *Rusini. Ukrajinci na Slovensku na konci XX starocia* (s. 90-95). Preszów: Wyd. Universum.
- Jarnecki, M., Kołakowski, P. (2017). *Ukraiński Piemont, Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938-1939*. Warszawa: Wyd. Rytm.
- Kiss, C. G. (2005). Wizerunek narodów w hymnach krajów Europy Środkowej. [W:] A. Cetnarowicz, S. Pijaj (red.), *Węgry i dookoła Węgier. Narody Europy Środkowej w walce o wolność i tożsamość w XIX i XX wieku*. Kraków: Wyd. Historia Iagellonica.
- Łowmiański, H. (1949). *Geneza państwa kijowskiego*. Kraków: Wyd. Polskiej Akademii Umiejętności.
- Magocsi, P. R. (2014). *Naród Znikąd*. Użhorod: Wyd. W. Padiaka.
- Michna, E. (2004). *Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu Słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej. Ruch rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce*, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, nr VII, Kraków: Wyd. Polskiej Akademii Umiejętności.

- Misiak, M. (2006). *Łemkowie: w kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Paszkiwicz, H. (1996). *Początki Rusi*. Kraków: Wyd. Polskiej Akademii Umiejętności.
- Pisuliński, J. (2003). Karpatorusini w polskiej polityce zagranicznej w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku. [W:] M. Stolarczyk, A. Bonusiak, J. Kuzicki (red.), *Małe regiony w wielkiej polityce Polski, Słowacji i Ukrainy*. Rzeszów: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Prus, E. (2004). *Hulajpole, burzliwe dzieje kresów ukraińskich*. Wrocław: Wyd. Atla 2.
- Rieger, J. (1995). *Słownictwo i nazewnictwo lemkowski*. Warszawa: Wyd. Semper.
- Rychlík, J. Rychlíková, M. (2016). *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946*. Vyšehrad.
- Rzemieniuk, F. (1998). *Unicy polscy 1596-1946*. Siedlce: Wyd. Zakład Usług Poligraficznych „Tekst” Lublin.
- Serczyk, W. (2001). *Historia Ukrainy*. Wrocław: Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Skowronek, J., Tanty, M., Wasilewski, T. (1988). *Historia Słowian Południowych i Zachodnich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Škvarna, D. (2005). Słowackie realia historyczne w dziele profesora Waclawa Felczaka. [W:] A. Cetnarowicz i S. Pijaj (red.), *Węgry i dookoła Węgier. Narody Europy Środkowej w walce o wolność i tożsamość w XIX i XX wieku*. Kraków: Wyd. Historia Iagellonica.
- Struminskyi, B. (1988). Nazwa ljudej i kraju. [W:] B. Struminskyj (red.), *Lemkiwszczyna: Zemla – ljuady – istorija – kultura*, t. 1, Nowy Jork: Organization for the Defense of the Lemkivshchyna in the USA.
- Udvari, I. (1993). Rusyns in Hungary and the Hungarian Kingdom. [W:] P. R. Magocsi (red.), *The Persistence of Regional Cultures. Rusyns and Ukrainians in Their Carpathian Homeland and Abroad*. New York: Columbia University Press.
- Vanko, J. (2005). Language, [w:] P. R. Magocsi, I. Pop (red.), *Encyclopedia of Rusyn Culture* (s. 267-275). Toronto: University of Toronto Press.
- Zubrzycki, D. (1837). Rys do historii narodu Ruskiego w Galicyi i hierarchij Cerkiewney w tamże królestwie. Zeszyt I. Lwów: Drukarnia Instytutu Stauropigiańskiego.
- Żurawski vel Grajewski, P. (1997). Problematyka badań nad Rusinami Karpackimi w związku z ostatnimi publikacjami Paula R. Magocsiego. *Kwartalnik Historyczny*, 104(1), 72-85.

To cite this chapter:

Mozgawa, K. (2019). Ruthenians-Ukrainians relations at the turn of the 20th century. Ruthenians – Ukrainians, or a separate nation? In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 469-487). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.